

ГАЗР ДЕЕР АМТЯ ЮМН ЯГЪДЖ Û Û Д С М Б ?

Мандсн Нарна герлд, көк тенгүр дор, Газрин көрсн деер то-томдж уга ургъмлмуд, өтн-хорхагъас авн кун күртг джиргъджд делгрсн бааня. Советин Союзин номтир ракетар йиртмджд шиндждджд, күүнд эс үзгдждж-сн Сарин цаад бийдкиг зургинь цокджд авсн: нарт Делкан олн амтн надж планетмүд деер амтя юмн баах угагынь күүнджд оньчта төр кедж-аня.

Тегад өдгя цагин номин нег соньмджда төрнь амтя юмн ягъджд бүрдсиг олх төр.

Газр деер амтя юмс, теднэ джиргъя ягъджд бүрдсн болх? Даньгин Газр деер амтя юмс баагъад баасн болхий? Кун Газр деер кедү джил бааджамб? Кун кеза үүдсөмб? Күүнэ кев-цогц хобинь сольхий? Күүнэ ухаң улм хурдн болджд гүүдхий?

Эн соньн төрмүдәр күүндөр кей. Орчлнэгд хойр зүсн махмуд (вещество) баадг: органическ махмудас амтя юмсн (ургъмлин болн агъурсдин) цогцс бүрднэ; неорганическ махмудас амн уга юмс бүрднэ (шавр, чолун, элсн, усн, төмр болн нань чигн юмс).

Газрас малджд гаргъджд авдг дөгд, газ нүүрсн цугтан органическ махмуд болджд тоолддг; эдн ик кезаня, кесг сай джил хооран шаврт даргдсн ургъмлимудин болн агъурсдин цогцас бүрдсн.

Агъурсн, ургъмлин цогцс болвчн, шавр, элсн, усн болвчн ашдн адл элементас бүрдсн. Юньгад гихлэ, өвсн, темсн, буудя ургъхларн нарна герлин күчәр газрас бийдән кергтэ хотиг уснд урсаджд сорджд авдг, ургъмлин хотин ик зуны — неоргани-

ческ махмуд мөн. Дакад агъурсд ургъмлинг иддг (үкр, хөн, зурмн болн нань чигн); тиим агъурсд бас органическ махмудас бүрддг; агъурсдинг иддг агъурсд ноха, ирвск, чоң, кун болн нань чигн) бас органическ махмудас бүрдсн болдг. Тегад аш-сүүлднэ ямаран чигн амтя юмна цогц газрас сорджд авгдсн неорганическ махмудиг органическ махмудт хуврулджд тогтсн болджд гарчана.

Урд цагт олн амтн сургъуль уга, чик медрл тату баасн: тийкд баячуд угатыриг мухлалджд, харчудин көлсәр эдл-ахугъан өскдг баасн: баячуд угатыриг меклхд бурхн-шаджна нерн деерас амтнэ уха өргүлдг гелнэ улс донь болдг баасн.

Үлгүрнэ, харнъгъу улс нигджд санд билэ: орчлнэ болснас нааран даньгин бурхна заясар угаты кун байнд заргдх, байнэ угатыриг зарх.

Тедү мет мана күүнджях төриг гелнэгүд нигджд келдг билэ: кезаня Газр деер амтя юмн уга бааджд: тегад бурхн күүгт шаврар кечкад, үлэ-гъад түүнд ам орулен: кун хотан кеджатхэ гиджд ургъмл, агъурсд бүрдасн; газр деерк ургъмл, агъурсд хуврдг уга нег кевтан баагъад баадг.

Кесг зун джилмүдин туршарт, сургъуль медрл тату уршгас, бийд эс медгдджасн юмиг дань бурхна нернд орулдг баасн: бурхн заяд, бурхн үүдлэжд гиджд келдг билэ.

Нег үлгүр халай. Хальмг улсин туулар, баатр шулмиг көбджд йовад, күнэл хойр аньг кеджд чавчсн; шулмиң брәлнэ деегшән тенгүрүр гарад, Араха болсн; тегад Сар хаагдна гисн Араха Сариг өмкдг; зуг Арахан ууц Газрт үлдсн болад, өмкдсн Сар ард

бийәрн гарч ирдг. Нигджд туульд ордг билэ.

Иим цаалгъвр худлинэ өдгя цагин арвта сургъульч меднэ. Сар деер Газрин төргс сүүдр тусхла, тегад Сар «хаагддг», маднд үзгддгән уурдг.

Өмннэ бурхн шулм гидг үгмүдәр дамджджд амт меклхд, харнъгъу баалгъхд донь болдг баасн.

Амтя юмн ягъджд бүрдсиг цаалгългн мел амр төр биш.

Амтя юмн, агъурсд, болн ургъмлмуд, даньгин Газр деер баагъад баасн юмн биш; тедн орчлнэгин хуврлтин закагъар эврән бийснэ, ямаран чигн бурхна орлц угагъар, бүрдсн.

Ода бийнэ кесг улс өтн-хорха. бөкүн-батхн бальгч кирас бүрддг гиджд тоолна. Болв иим тоолвр — чик тоолвр биш.

Ямаран чигн амтя юмн бийләрн адл юмнас үүддг: үкрас тугъл гардг, такан өндгнэс гууджмл гуудждг; тедү мет олн-зүсн хорха чигн бас бийләрн адл хорхасас гардг; нам күүнэ нүднд үзгддгө микробмуд бас тигтджд өснэ: кемр нег микроб хойр аньг болджд хувагдхла, нег микробин ормд хойр микроб болна, агчмин хоорид хойр микроб дакад дундагъурн хувагдад, дөрвн болна, дөрвнэс — нйә-мн бүрднэ, тиггәд холвандан микробмуд өсдг.

Болв ямаран чигн амтя юмн кевтан баагъад баадгө, орчлнэгин баадтд ирлнэгъүтәгъәр, ургъмл адусдин цогц, теднэ ургъцнэ, кевнэ, нооснэ, махмуднэ нег күүнэ джиргълх эс мелдм болвчн, кесг миңгън үй сольлгнэ эргид хуврәд, оньгдарад йовдг. Эн закаг Англин алдр номт Чарльз Дарвин, орсин номт Тимирязев болн

талдан номтир өлсн.

Кун Газр деер кеза үүдсөмб? гиджд сурснд орсин (христианск) шаджн күүг бурхн 5000 джил хооран үүдә-сн гиджд харү өгнә.

Тернэ буру. Кун Газр деер нег сай джил шаху баах мөн. Түүнә өмн болхла күүнә урдкснэ сар-мөчнә баадлгә, ут гарта, нооста, үг келдг уга, ухаң тату, нам улм цааранднэ болхла дөрвн мөчәр йовдг агъурсд баасн. Тер агъурсдин урдкснэ улм кевәрн солю, улм дуту адусд баасн.

Эн тоолвриг харү авад халәхлә, тууджнэ иим болна:

Газр деер түрүлджд үүдснэ күүнә нүднд үзгддг уга бактерий (микробмуд) баасн. Теднәс нег клеткстә түрүнк амтя юмс бүрдсн. Дакад теднәс олн клеткстә ургъмл агъурсд, улм хобиннэ олн-зүсн өтн-хорхас үүдсн; түүнә дарунь газр деер ургъмлмуд элвгджд, уснд усчдг загъсна баадлгә агъурсд элвгджд; хобиннэ усн газрт хойрад баадг гөлврг, меклә, крокодил мет адусд өрдждсн; дакад агъарт нисдг шовуд мет, агъурсд делгрсн. Дакад күүкдән үсәр теткдг агъурсд элвдждсн, аш сүүлднэ орчлнэгин баадлг ухалдг тоолджд гаргъх ухата орчлнэгин дееджд болдждж агъурсн — кун болсн, кун бас нег кевтан баагъад, бааш уга. Улм цааранднэ күүнә цогц бас хуврх зөвтә, ухаң өмкәсн улм өсджд гүүджд зөвтә.

ТУРУН АМТЯ ЮМС ЯГЪДЖ УУДСН БОЛХ?

Бидн деер микробас экләд кун күртл газр деер джиргъя ягъджд хуврсинэ халәввдн.

Болв амин түрүн амтя юмн, амин түрүнк микроб ягъджд бүрдсөмб? Амн уга махмудас амтя махмуд (неорганическ махмудас органическ махмуд) ягъджд бүрдсн? Эн төриг йилгъджд цаалгвлнә гисн — амр биш, зуг эн ик соньн гол төр.

Эн төриг шинджд тоолд советин номт Опарин ик көдлмш кесн болдг.

галдан номтир олсмн.

Күн Газр деер кеза үүдемб? гидж суренд орсин (христианск) шаджи күүг бурхн 5000 джил хооран үүдасн гидж харү өгнә.

Тернь буру. Күн Газр деер нег сай джил шаху баах мөн. Түүнә өми болхла күүнә урдкень сар-мөчнә баадлгә, уг гарта, нооста, үг келдг уга, ухань тату, нам улм цааранднь болхла дөрвн мөчәр йовдг агьуред баасн. Тер агьуредин урдкень улм кевәрн солю, улм дуту адусд баасн.

Эн тоолвриг харү авад халәхлә, тууджнь ним болна:

Газр деер түрүлдж үүдснь күүнә нүднд үзеддг уга бактерий (микробмуд) баасн. Теднәс негл клеткетә түрүнк әмтә юмс бүрдсн. Дакад геднәс олт клеткетә ургьмл агьуред, улм хөбннь олт-зүсн өтн-хорхас үүдсн; түүнә дарунь газр деер ургьмлмуд элвгдждә уснд усчдг загьсна баадлгә агьуред элвгдждә; хөбннь усн газрт хойрад баадг гөлврт, меклә, крокодил мет адусд өрдджен; дакад агьарт нисдг шовуд мет, агьуред делгрн. Дакад күүкдән үсәр теткдг агьуред элвгджен. аш сүүлдн орчлнньгин баадлгә ухалдж тоолдг гаргьх ухата орчлнньгин деедг болджах агьурен — күн болсн, күн бас нег кевтән баагьад, бааш уга. Улт цааранднь күүнә цогц бас хүврх зөвтә, ухань өмкәсн улм өсдг гүүдх зөвтә.

ТҮРҮН ӘМТӘ ЮМС АГЬДЖ УУДСН БОЛХ?

Бидн деер микробас экләд күн күртл газр деер джиргьл ягьджд хүврсинь халәвдн.

Болв әмин түрүн әмтә юмн, әмин түрүнк микроб ягьджд бүрдснб? Әмин уга махмудас әмтә махмуд (неорганическ махмудас органическ махмуд) ягьджд бүрдсн? Эн төриг йилгьджд цаалгьнә гисн — амр биш, зуг ән ик соньн гол гөр.

Эн төриг шинжджд тооллд советин номт Опарин ик көдлмш кесн болдг.

Газр деерк джиргьл кезә боли ягьджд үүдснн тускар күүндхнн өми, Газр бийнь ягьджд бүрдсннь олх кергтә.

Советин номт Ресенков иигджд әнүг цаалгьнә.

Ииртмджд үүрмг чолуд, элсн, шавр тоосн, газас тогтсн агьугьарн Нарта-орчлннь мет ик үүлд баадг, тиним үүлн дотр 200 градус киитн мөн. Иим үүлн доран әргдг; дундн шавр мөгьлцград, ик баг бүрдсн: тер ик мөгьлцгас Нарн бүрдсн. Нарн түрүлдә киитн баасн, дакад уран, радий гидг элемент шатсн деерәс халад, хәәләд, халун ода болсн. Мана Нарн кезәнә улм халун баасн, Нарна көрсн 20000 градус халун баасн. Ода болхла Нарна халунь хәржд йовх цаг, Нариг унтрджд йовх өдн гиджд келдг. Ода Нарна көрсн деерк халун 6000 градус болна.

Тер үүлнә дунд Нарн бүрдсн; көвәгьәрн бас мөгьлцрсн шавр — тоосна Нариг әргдг планетмүд бүрдсн: Меркурий, Венера, мана джиргьдждәх Газр, Марс, Юпитер, Сатурн, Уран, Нептун, Плутон.

Газр иигджд 5 миллиард джил хооран бүрдсн.

Түрүлдә газр киитн баасн, Газрин көрсн деер голмуд, нуурмуд, тенъгемүд уга баасн; әмтә юмн чиги, органическ махмуд чиги уга баасн. Усн тикд элсн, шаврт шиньргджд өдсн баасн мөн. Хөбннь Газр мөгьлцград, никтрәд шахглад, хатурад, шаврт шиньгрсн усн Газрин көрсн деер делвджд гарч ирәд, Газр деер тенъгс, далас бүрдсн. (Цааранднь джиргьл ягьджд бүрдсн Советин Союзин академик Опарина теорийәр цаалгьнәй).

Газрин зәрм ормарнь радий, уран гидг элементе цуглрад әврән шатад ик күчтә халу гаргьсн; тер халуид зәрм ормар шавр хәәләд шалдрнь шавр вулканар деегшән гарад баасн цуг Газр — планетс түүнәс дуладен.

Әмтә юмн үүджд углерод гидг эле-

ментәс иштә әмтә махмуд үүдснн Углерод әмтә юмна цогцд баанә. Әмтә юмна бүрдәцин унъгнь боли.

Газр дуладхла Газрт баасн углерод олт-зүсн металлмудла негдәд, дакад уснла негдәд углеводород гидг олт-зүсн газмуд бүрдсн. Углеводородмуд агьарур деегшән гарад, даки агьарин элементсә негдәд, улм олт-зүсн өмкәсн ик молекулта газмуд бүрддг.

Тиним молекулмуд агьарас харү тенъгс даласин уснд урссн. Тенъгсин уснд газрас кесг давдг урсад, тедн углеводородла негдәд олт-зүсн молекулмуд бүрдсн.

Тенъгсин зәрм көвәгьәрн, вулканас гарен халун углеводородмудас зам мет, өмннь Газр деер уга баасн махмуд бүрдсн.

Тиним замг усн деер көвәд, усна урехулд көндрәд, галдан замгудла харгьллад, зәрмдән өсәд, зәрмдән тасрад, багьрад тарад баасн. Кесг сай джилин хоорнд зәрм замгудн өсәд өрдждәд олт авьаста болв: тиним замг уснас шимджд авсн махмудас өсдг, бийдән керг уга үлдлннь гаргьчкдг өвәрц авцта болв. Иим замг — ода бийнь әмтә юмн биш, зуг джиргьлнн эклц баасн. Орчлнньгас юм шимджд авад, керг угагьннь гаргьд хайчкдг авц — джиргьлин ончта авц, әнүгәрн әмтә юмн уга юмнас йилгьрнә.

Дакад кесг сай джилмүдин әргид тиним замгас түрүн микробмуд бүрдсн микробас бийннь дурасн, түүнәд әдл әмтә юмс — микробс үүддг болв.

Микробмудас хөбннь олт зүсн өтн-хорха үүдәд, цааранднь джиргьл Газр деер өсджд — өрдджен тускар бидн деер күүндвдн.

Түрүн авгтан Газрин агьарт әмтә юмн ниилдг кислород уга гилтә баасн. Хөбннь Газр деер ургьмл модд элвгдженә хөбн, иим хүврлт болв: агьарт баасн органическ махмудиг

ургьмлмуд сорджд авад, Нарна герлин күчәр тер махмудас углеродинь йилгьджд авдг мөн; йилгьджд авсн углерод ургьмлнн цогцд үлддг, углеродас салсн кислород агьарур харү гарч өддг.

Тегәд кислород улм элвгдждәд йовсн; ода болхла агьарин тавна кесн нег хүвннь кислород мөн.

Нарнас әмтә юмнд күч-чидл өгдг герл боли әмтә юмнд хорлчкх герл орчлнньд тардг.

Газр деер ургьмл икәр элвгдждив өмн газр деер агьуред нам бааджд чадшго баасн мөн. Юнъгд гихлә газрин агьарт кислород багь баасн цагт Нарна хорта герл Газр деерк агьариг ивтләд, Газр деерк агьуредин хорлад баасн. Болв хөбннь кислород агьарт элвгдждәд, Нарна хорта герл Газрин көрснд күрдгән уурв, ән герл кислородин атомсә харгьад, Газрин көрснд күрл уга тарад унтрдг болв.

Тегәд Газр деер ургьмл элвгдждәд агьарт кислород ик болхла, киилдг ки слород баасн болад, дакад Нарна хорта герләс халчта болад, агьуред икәр Газр деер өрдджд.

Джиргьл Газр деер бурхн — шаджана орлцан утагьар, орчлнньгин хүврлтд әврән бүрдсн.

Бидн деер түрүн әмтә юмс ягьджд бүрдснн тускар күүндвдн, ән келсн тоот мел ганчнн ухаллгьн биш. Кесн номтир әмтә юмн бийләрн әдл әмтә юмнас үүддг биши. Номтир әмин уга юмнас юм бүрдәд аргь хәәдждәнә Ямаран чигн әмтә юмна цогцд белов гидг махмуд баадг. Белок әмтә юмна (ургьмлнн, агьурсна) цогц бүрддг. Болв номтир белокниг лаборатор неорганическ махмудас бүрдәджд чаддг ода болв. Түрүлджд тиним көдлмш оре номт Бутлеров кесн, дакад америкн номт Миллер, шидрә японә номт Акабори кецхәсн.

Даруд номтир лаборатортан неорганическ махмудас олт зүсн белокмуд келдг олхнь лавта, белокмудас мал-